

बुद्धितत्व

साधक अवस्थेमध्ये सुद्धा बुद्धि पाहिजे आणि साध्य पूर्णत्वाला नेण्यासाठी, कार्य पूर्णत्वाला नेण्यास बुद्धिची तयारी पाहिजे.

“जेवी हिरेनी हिरा चिरीजे ।
तेवी मनेची मन धरिजे ।“

असे एकनाथ महाराजांनी सांगितले आहे. हेच बुद्धीतत्व त्याची अपूर्णावस्था जाणून त्याला पूर्णावस्थेत नेण्यासही कारणीभूत आहे. म्हणून

“उद्धरेत् आत्मनात्मनम् “

या मध्ये भगवंतांनी हेच सांगितले आहे. येथे **आत्मा** शब्दाचा अर्थ **बुद्धी** असा आहे.

बुद्धीच आपली बंधू आहे, बुद्धीच आपला शत्रू आहे हेही भगवंत सांगतात.

“जितात्मन; प्रशांतस्य परमात्मा समाहित; ।

इथे बुद्धी अनुकूल आहे.

“अनात्मनस्तू शत्रुत्वे वर्तेत आत्मैव शत्रुवत्“

अनात्मा जर असेल तर त्याला बुद्धी शत्रू आहे. अनात्मा याचा अर्थ आत्मा नाही असे नाही. या ठिकाणी याचा अर्थ अल्पार्थाने ध्यायला पाहिजे. म्हणजे अल्प आत्मा, अल्प बुद्धी असेल तर ती शत्रू आहे. विशाल बुद्धि झाली तर हाच आत्मा त्याला अनुकूल आहे.

.....

बुद्धीची विशालता म्हणजे पूर्णता. पूर्ण तत्वाशी त्या बुद्धीचा संबंध आल्यानंतर ती परिपूर्ण होते.

श्रद्धा बुद्धीचेच एक स्वरूप आहे. चिकित्सा किंवा मनन तर्क हेही बुद्धीचेच स्वरूप आहे. ही दोनही स्वरूपे एकाच बुद्धीतत्वाची असल्या कारणाने ती परस्पर अशा प्रकारची आहेत. त्यामुळे तशा बुद्धीतत्वाची पूर्णता करु न विकास होत जातो.

.....

निश्चय कोणताही असो. कोणता निश्चय करावयाचा, कोणता नाही, कोणता निश्चय विघातक आहे, कोणता समाजास चांगला आहे हा विचार बुद्धीने करावयाचा

आहे. त्याचा निर्णय करणारे महाभाग आहेत. त्यांचे कार्य चालू आहे. हे जे निश्चयात्मक बुद्धीतत्व आहे, हे बुद्धीतत्व जितके विशाल बनविता येईल तितके बनविले पाहिजे.

मानसिक शक्तीचा, बुद्धी तत्वाचा विकास म्हणजे सर्व सिद्धी आहेत.

द्वंद्वातीत अवस्था होणे हीच परिपूर्ण विशाल बुद्धी आहे.

अभ्यास करू न त्या विषयाची मर्मग्राहिता त्या बुद्धिमध्ये निर्माण झाली म्हणून यथार्थ मार्गदर्शन करण्याची शक्ती त्या बुद्धीमध्ये आहे, अशी बुद्धी थोर समजली जाते.

जी स्थितप्रज्ञावस्था भगवान सांगत आहेत ती अवस्था परिपूर्ण बुद्धीची आहे. पूर्णांत स्थैर्य निर्माण झाले मनामधील चांचल्य दूर करू न अस्थिर बुद्धी स्थिर करता येते. बुद्धीमधील स्थिरता परिपूर्ण तत्वाच्या चिंतनाने किंवा त्याचा स्पर्शाने, संबंधाने उत्पन्न होते.

योग शास्त्रकारांनी या बुद्धीची एकंदर परिस्थिती पाहून अल्पव्रत आणि महाव्रत असे व्रताचे दोन भाग केले आहेत. अहिंसा, सत्य, वगैरे व्रतं आहेत ही महान व्रते आहेत. कोणत्याही परिस्थितीमध्ये, कोणत्याही कालामध्ये, कोणत्याही देशामध्ये मी सत्यच बोलणार हे महाव्रत आहे. निदान मंदिरात गेल्यानंतर तरी मी खोटे बोलणार नाही. हरकत नाही. सुरवात होऊ दे. वाणीला हे व्रत पाळण्याकरता त्या वाणीमध्ये, बुद्धीमध्ये तितकी क्षमता पूर्ण नसल्यामुळे ती क्षमता येण्याकरिता म्हणून अल्पव्रतच योग्य सांगितले आहे.

केवळ सत्याकडे ज्या बुद्धीला जायचे आहे त्या बुद्धीला प्रदीर्घ प्रयत्न हवेत. इतके प्रयत्न करू न ती बुद्धी खरी सत्यनिष्ठ बनते. ते सत्य असे आहे की त्यांच्या वाणीमधून जे निघेल ते सत्यच होते. त्यांच्या बुद्धीमध्ये जे आलेले आहे ते सत्यच असते. असत्य येणेच शक्य नाही. इतकी बुद्धीची क्षमता, सामर्थ्य वाढलेले आहे.

बुद्धिर्ज्ञानम् संमोहः ।

बुद्धी असंमोह; म्हणून सांगितली आहे. तो बुद्धीचा गुण आहे. कोणतेही प्राप्त कर्तव्य करण्याच्या वेळेला परिस्थिती कशीही असली तरी ती बुद्धी विकाररहित राहून शांतपणाने विचार करू शकते. निर्णय घेऊ शकते आणि कार्यकारी ठरते.

बुद्धीची परीक्षा केल्याशिवाय ज्ञानदान करणे योग्य नाही. कोणतेही ज्ञान असो, व्यवहारिक ज्ञान जरी असले तरी परीक्षा करू नच ज्ञान दिले जाते. नाही तर देणा-याचा कालापव्यय म्हणा, श्रम म्हणा याचा उपयोग नाही.

ईश्वर तत्वाशी संबंध येऊन ज्या बुद्धीमध्ये पूर्णता येते तेथे अन्य सहाय्याची अपेक्षा नाही.

दुस-याचे बरोबर नाही, माझे एकटयाचेच बरोबर आहे. ही बुद्धी म्हणजे अभिनिवेश

बुद्धीचे कर्तृत्व आहे, जीवाचे कर्तृत्व आहे, तथापि बुद्धीला प्रवर्तक अशी वेगळी शक्ती आहे.

“यो बुद्धे; परतस्तु स; “

बुद्धीच्याही पलीकडे एक श्रेष्ठ तत्व आहे आणि सर्वही बुद्धीमध्ये त्याचा संबंध आहे. सर्व भूतांच्या बुद्धीमध्ये संबंध असलेले हे एक तत्व आहे. या सर्व बुद्धी समष्टीला प्रेरणा त्या तत्वापासून मिळते आहे.

बुद्धीमध्ये परिपूर्णता येण्याकरता अनेक मंडळी बाह्य प्रयत्न करीत असतात. परंतु बुद्धीचा परतत्वाशी संबंध जोडल्यामुळे ईश्वराच्या कृपेने, बुद्धीमध्ये कांही न्यूनता राहिली असल्यास ती दूर होऊन बुद्धीची परिपूर्णता होते.

बुद्धी
विकासाला, विशाल बुद्धी होण्याला कारण म्हणजे जे सर्वही कर्तृत्व त्या ईश शक्तीचा परिणाम आहे ही जाणीव अंतःकरणात आहे.

जरी आपण पुण्य केले पुण्याने कांही उच्चस्थान मिळालं तरीसुद्धा बुद्धी मात्र तशी राहात नाहीये. त्यांच्या पापकर्मापैकी कांही पापकर्म अधिक फलोन्मुख असेल तर त्या पापकर्माने तसे पापच त्याच्या हातून घडतयं, पुण्य थांबलेलं आहे.

जास्ती विचार करण्याची जी माझ्या बुद्धीला संवय होती ती चांगली नाही, हे मला पटलं. बुद्धीनं एवढच करायचं की ईश्वराच्या आज्ञेचं पालन करायचं. चांगलं वाईट हे आपल्या बुद्धीवर सोपवायचे नाही घोटाळा होईल.

बुद्धी आहे पण त्या बुद्धीने काय समजावून ध्यायचे ? ज्ञान संपादन करणे हेच बुद्धीचे कार्य आहे. त्या बुद्धीमध्ये जर तमोगुण अधिक वाढला तर काय होते, ते भगवान् सांगताहेत. ती बुद्धी मग अधर्मालाच धर्म समजते. अविवेक निर्माण होतो. विपरीतच सर्व भासते.

ज्ञान जर ईश्वराच्या प्रसादाने मिळाले तर त्या ज्ञानाचा बुद्धीवर उत्तम परिणाम होतो.

निश्चयात्मक बुद्धी नसेल तर काय उपयोग आहे ? आमची बुद्धी अनिश्चित आहे. मनाचाच व्यापार अधिक आहे. बुद्धीचा व्यापार कमी आहे त्यामुळे निश्चय करायचे कधी माहीतच नाही.

“गतानुगतिकोलोका; “

या म्हणण्याप्रमाणे स्थिती होणार.

प्रपंच, संसार दिसत असतानासुद्धा तो बुद्धीच्या सहाय्याने मनांतून काढून टाकायचा. जगदंबेचे फक्त आनंद स्वरु प मनामध्ये ठेवायचे. बाकी मनांतला सबंध संसार काढून टाकायचा, ही केवढी शक्ती आहे बुद्धीची !

तर बुद्धी शक्ती आपली वाढू शकते.

अहंकाराने लोकांचा अपमान करण्याची बुद्धी उत्पन्न होते. सत्वगुण बुद्धीमध्ये आहे की रजोगुण आहे की तमोगुण ? याचे निरीक्षण केले पाहिजे. मनुष्य जन्म याकरता आहे. प्रसंग सगळे येताहेत. प्रतिकूल परिस्थितीही निर्माण होते पण त्या प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये आपली बुद्धी कशी राहिली आहे, मन कसे आहे याची परीक्षा आहे.

अर्जुनाची बुद्धी आणखी शुद्ध आहे. पण शुद्ध बुद्धीमध्येसुद्धा अहंकार केव्हां निर्माण होईल याचा नियम नाही. तो अहंकार अनेक जन्म पाठमागे लागतो. बुद्धीचे स्वरु पच आहे ते. त्या अहंकारामध्ये सांपडलेला जीवात्मा ईश्वराचे स्वरु प असले तरी ओळखू शकत नाही.

अन्नमय, प्राणमय, आनंदमय हे पंचकोश किंवा सूक्ष्म कारणदेह वगैरे देह यांच्यापेक्षा बाजूला जो झालेला आहे, असा शुद्ध अहम् मी आहे आणि तो शुद्ध अहम् परमात्मा आहे इथपर्यंत ज्यांची बुद्धी गेलेली आहे त्यांना मनांत कांही अहंकार नसल्याने कळले आहे की ईश्वर जवळ आहे. आणि तो स्वतः; ईश्वररु पच आहे.

निरनिराळ्या रीतीने मानवाच्या बुद्धीमध्ये उत्पन्न होणारे जे कांही अनुकूल प्रतिकूल विचार असतील ते विचार बाजूला झाले पाहिजेत.

बुद्धी बाह्य संस्कारांनी इतकी भरलेली आहे आणि त्या बाह्य व्यवहाराला, त्या संस्काराला अनुसरु न जर कांही असेल तर ते आमच्या बुद्धीला पटतं. अशी बुद्धीची स्थिती झालेली असल्या कारणाने आचार्य महाराज सांगताहेत ते आम्हाला समजत नाही. त्या स्वानुभवा पर्यंत आमची बुद्धी जाऊच शकत नाही ना । ती बुद्धी जात नाही म्हणून तर आमचा अनुभव हाच खरा असेल असे आम्ही म्हणणार. जग जे दिसतयं ते सत्य आहे त्याला आभास कसे म्हणायचे ? त्या ज्ञानाचे बुद्धीमध्ये

संक्रमण झाले नाही तर बुद्धीवर काय परिणाम होणार । हे संस्कार जसेच्या तसे कायम राहातील. उलट हे जे विरुद्ध आहे हेच योग्य आहे असे वाटत राहिल.

रजोगुण आणि तमोगुणातून ती बुद्धी बाजूला होऊन सत्वसंपन्न झाली पाहिजे. स्थिर झाली पाहिजे. विरक्त झाली पाहिजे. संयमी झाली पाहिजे. आणि निरहंकारी झाली पाहिजे.

शास्त्र महात्म्यांच्या ग्रंथांचे वाचन करणं, चिंतन करणं, त्याप्रमाणे आपल्या बुद्धीतले दोष जाणून घेणं, ते दोष जाण्याकरता ईश्वराला शरण जाणं हे उपाय आहेत. त्या ईश्वराच्या कृपेने सर्व विघ्न दूर होतात.

प्रयत्न करावा अशी बुद्धी असते परंतु त्या प्रयत्नांमध्ये प्रतिबंध निर्माण होतात. बुद्धीचे दोष, शरीराचे दोष, वाणीचे दोष अनेक प्रकारचे दोष आहेत. ते सगळे दोष दूर होतात आणि ती बुद्धी अंतर्निष्ठ होते. साक्षी जो आहे “प्रत्यग् चेतन” त्या साक्षी स्वरु पापर्यंत बुद्धी जाते. तशी निर्मोह, निरहंकार वृत्ती आपली व्हायला हवी. आणि या सगळ्या एकंदर गुण समुच्चयाने बुद्धी चांगली तयार झाल्यानंतर होणारे श्रवण, मनन, निदिध्यासन याचा उपयोग होऊन आपल्याला आत्मलाभ होतो.

आपल्या बुद्धीमध्ये काम, क्रोध, लोभ वगैरे अनंत दोष आहेत. एक दोष गेला की दुसरा निर्माण होतो. इच्छा उत्पन्न होणे हा मोठा दोष आहे. कोणचीही इच्छा न होणे म्हणजे जीवन्मुक्त अवस्था आहे. स्थितप्रज्ञ त्याला म्हणतात.

नास्तिक्यबुद्धी भारतीय म्हणता येणार नाही. ईश्वर आस्तिक्य बुद्धी ज्याच्याजवळ आहे तोच खरा भारतीय मग तो कोणीही असो.

मार्गदर्शन कुठूनही मिळू शकतं. आपल्या बुद्धीला मात्र जिज्ञासा पाहिजे, उत्कंठा पाहिजे.

जीव अनेक प्रकारच्या विषयांच्या ठिकाणी जरी असला तरीसुद्धा बुद्धी गुणदोषरहित असायला हवी. दोष जावेत बुद्धीतले मनांतले म्हणून ईश्वराची उपासना करायची.

ईश्वराची भक्ती ही भारतवर्षामध्ये वाढावी ही संतांची इच्छा आहे. आणि हा खरा बुद्धीवाद आहे.

बुद्धीमध्ये उत्पन्न होणारे जे कांही अहंकारादिक दोष आहेत ते दोष कमी झाल्याशिवाय शांती उत्पन्न होत नाही. वासना जितक्या मनांमध्ये अधिक आहेत तितकं मन किंवा बुद्धी चंचल आहे.

“बुद्धी कर्मानुसारिणी“ पापकर्म झाली तर तशी तामस बुद्धी राहाणार. पुण्यकर्म झाली तर चांगली पुण्यकर्माची वासना असणारी बुद्धी मिळणार. कर्मे चांगली करावीत. चांगली बुद्धी ध्यावी. त्या चांगल्या बुद्धीने पुन्हा चांगली कर्मे करावीत असा मार्ग ज्यांनी धरला आहे त्यांची प्रगती ईश्वराच्या कृपेने होईल. देवाने दिलेली बुद्धी त्या कर्माप्रमाणे मिळणा-या बुद्धीपेक्षा वेगळी असते. ईश्वराने दिलेली बुद्धी कोणती म्हणायची तर ज्या बुद्धीमध्ये ज्या मनामध्ये धर्माचरणाकरता अत्यंत प्रेम वाटतय, आदराने धर्माचरण होतय.

शांत बुद्धी राहाणं, सहनशील बुद्धी राहाणं, आपल्याप्रमाणे सर्वांचही कल्याण व्हावं अशी बुद्धी राहाणं, हे सर्व गुण सन्मतीमध्ये येतात.

आपल्याकडून पुण्य होत नाही पण ते पुण्यकर्म करताहेत त्यांना पाहून आनंद वाटणे म्हणजे मन तयार होणे. मनाचा, बुद्धीचा उत्कर्ष हा या ठिकाणी आहे. पुण्यकर्म करणा-यांच्याबद्दल आनंद बुद्धीला वाटला पाहिजे. पापकर्म करणारे जे आहेत त्यांच्याबद्दल उपेक्षा वृत्तीचा अभ्यास करायला पाहिजे.

सर्वातर्यामी आणि सर्व बुद्धीला प्रेरक अशी एक शक्ती आहे ही बुद्धीला जाणीव झाली पाहिजे.

नास्तिकता जर उत्पन्न झाली तर त्याच्यासारखं दुसरं पाप कोणतच नाही. ती नास्तिकता आपल्या बुद्धीमध्ये उत्पन्न होऊ नये.

बुद्धीमध्ये असलेले गुणदोषसुद्धा, बुद्धीसाक्षीच्या सान्निध्यामध्ये असणारी बुद्धी, त्या बुद्धीनेच पहायचे असतात.

जीवाची बुद्धी अशी असली पाहिजे की कोणी तरी एक कर्ता पूर्ण शक्तीसंपन्न असा आहे ही भावना जीवाच्या अंतःकरणात उत्पन्न व्हायला पाहिजे.

संसार, अपवर्ग म्हणजे मोक्ष, दोघांनाही बुद्धीची जरूरी आहे. परमार्थामध्येही बुद्धी पाहिजे आणि व्यवहारामध्येही बुद्धी पाहिजे.

धीमान् जो आहे त्याला जगामध्ये कोणताही अविषय नाही. सगळ्या विषयांचं ज्ञान तो संपादन करू शकतो. त्या बुद्धीमध्येही चांचल्य हा दोष असू शकतो.

बुद्धी स्थैर्य हे आत्मज्ञानाला अत्यंत उपयोगी आहे. बुद्धी स्थिर झाल्यानंतर सर्व संकल्प शक्तीचा विकास होतो.

अहंकाररहित असणारी बुद्धी ज्यांची आहे ते सर्व संकल्प संन्यासी असतात.

संस्कार या शब्दाचा अर्थ बुद्धीमध्ये असलेले दोष दूर करणे आणि बुद्धी गुणसंपन्न करणे. बुद्धीने गुणदोष कसे पहावेत हेसुद्धा शिकावे लागते. खरे गुणदोष आहेत की नाहीत, की दोषाचा नुसता आभास आहे, हेही आपल्या बुद्धीने पटवून घ्यावे लागते.

बुद्धीचे संरक्षण करण्यासाठीच अर्जुनाला गीताज्ञानाचा उपदेश झाला आहे. बुद्धीचे संरक्षण झाले तर समाजाचे आणि पर्यायाने राष्ट्राचे संरक्षण होणार आहे. बुद्धीमान माणसे आग्रही प्रवृत्त पाहून स्वतःहोऊन बाजूला होतात. हिताचा विचार करण्याची बुद्धी आम्हाला मिळावी एवढीच प्रार्थना भगवंताजवळ करायची आहे.

सज्जनांच्या संगतीने बुद्धीचे संवर्धन होते. बुद्धीविकास कसा करवून घ्यावा हे समजण्याकरता सज्जनांचा आश्रय सांगितला आहे.

आस्तिक्य बुद्धी ही मुख्य आहे. त्या शिवाय धर्माचरण होत नाही. धर्माचरण करण्याची बुद्धी अनेक जन्मांच्या पुण्याईनेच उत्पन्न होते. बुद्धीची परिक्षा महात्मेच करू शकतात.

बुद्धीच्या बलाने मनाची परिक्षा करायची आहे.

अज्ञानामुळे सर्व जग मला समोर आलेले आहे. जग म्हणजे अनेक आहे. तर एक तत्व असतानासुद्धा बुद्धीभेदामुळे अनेकांप्रमाणे वाटायला लागलं. शत्रुमित्र, पुण्यपाप, चांगलं वाईट वगैरे अनेक भास त्यात वाटायला लागले. वदंद्द भासायला लागलं. बुद्धी जशी जशी शुद्ध होत जाईल तसा तसा हा बुद्धीभेद, भास कमी कमी होत जातो. बुद्धीतले सगळे संस्कार कमी झाले पाहिजेत. त्या वेळेला या एकत्वाची जाणीव होते. “तत् पदार्थ शुद्धी” असे वेदशास्त्रकार त्याला म्हणतात.

परिप्रश्नांमुळे, जे कांही ज्ञान होण्याकरता प्रतिबंध बुद्धीमध्ये असतात, दोष असतात ते दूर होतात. निर्दोष बुद्धी झाल्यानंतर ज्ञानाचा बुद्धीमध्ये प्रकाश होतो.

कर्म करीत असतानासुद्धा ती ईश्वराची आज्ञा आहे, ते वेदविहित आहे अशी भावना हवी. बुद्धीला प्रेरणा करणारी एक पूर्ण शक्ती आहे तिच्या प्रेरणेने माझ्या हातून हे कर्म घडते आहे अशी भावना ठेवली म्हणजे अहंकार निर्माण होत नाही आणि फलदाताही तोच परमात्मा आहे. बुद्धीला नियमन करणारी एक शक्ती आहे. त्या त्या वेळेला तशी तशी बुद्धी बदलती आणि अनुकूल व प्रतिकूल काळ येतो.

ईश्वराकडून मिळालेली बुद्धी ही स्वतंत्र आहे आणि आपल्या कर्माप्रमाणे मिळालेली बुद्धी ही स्वतंत्र मानावी लागते. सत्संगती मिळाली, चांगल्या कुळात जन्म मिळाला, ही बाहेरची साधनं जरी मिळाली तरी त्यांचा बुद्धीवर परिणाम होत नाही. “बुद्धी कर्मानुसारिणी” म्हणून सिद्धांत आहे.

त्यागाची बुद्धी फार क्वचित पहावयास मिळते. “दाता भवति वानवा” म्हणतात. दान करण्याची बुद्धी फार कठीण आहे. शुद्ध कर्माचरण झाले पाहिजे. उपासना झाली पाहिजे. तर “माझं कांहीही नाही. मी एकटा आलोय. मला एकटं जायचयं” ही बुद्धी होते.

कर्माप्रमाणे सुख दुःख प्राप्त होतात हे बुद्धीला पटणं म्हणजे बुद्धीची शुद्धी आहे.

दुःखं आले तरी दूर करण्याचा प्रयत्न नाही. सुखं मिळाले तरीसुद्धा ते टिकवण्याचा प्रयत्न नाही. कांही नाही. ईश्वर स्मरण अखंड राहावे या करता प्रयत्न आहे. हा एक बुद्धीचा प्रकार आहे.

शुद्ध बुद्धी अंतःकरणात उत्पन्न झाल्यावर देहात्म बुद्धी जाऊ शकते.
